

СТЕНОПИСНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ НА СВЕТЦИТЕ БОРИС И ГЛЕБ ОТ ВРЕМЕТО НА ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО

Диана КОСЕВА (Велико Търново)

Едни от най-редките образи в стенописните програми на средновековните църкви от XIII—XV в. на Балканите са тези на първите руски светци-мъченици Борис и Глеб, признати от византийската църква в XII в.¹

Борис и Глеб загиват през 1015 г. в резултат на междоусобици около борбата за Киевския престол, възникнали след смъртта на баща им княз Владимир. По заповед на по-големия им брат Святополк те са убити и отстранени като потенциални кандидати за престола. Това са историческите факти, залегнали в основата на множеството агиографски и летописни произведения, посветени на князете Борис и Глеб².

Историята за почитанието към Борис и Глеб, тяхната канонизация и установяването на традиционни служби за тях, се свързва с княз Ярослав,

¹ Събитията, свързани с гибелта на руските князе Борис и Глеб са описани в „Сказанием и страстью и похвалой святою мученикоу Бориса и Глеба“, част от Успенския сборник от XII—XIII в. (*Успенский сборник XII—XIII вв. М., 1971, с. 43—48.*) и в по-съкратена форма в „Повести об убиении святых новоявленных мучеников Бориса и Глеба“, отразени в текст ст. 6523/1015 г. [Ип., 118—126]. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/nikit/10.php, с. 1. — Никитин А. Основания русской истории. Мифологеми и факты. Аграф, Москва, 2001, „Повесть Временных лет“ как исторический источник. Святополк и легенда о Борисе и Глебе. (с. 271—296)

² В последно време голям брой разнoаспектни изследвания за първите староруски князе предлага Ил. Чекова. Вниманието ми към тези съчинения насочи проф. Е. Бакалова, за което съм особено признателна. В: Чекова, Ил. Образи на светостта в Киевска Русия от XI век. — Култ и обредност. Годишник на асоциация „Онгъл“, т. 2, год. II, С., 2001, 89—102; Князете-мъченици Борис и Глеб — семиотика на властта и агиологични кодове. — В: Четене на литературната класика. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. дфн Петко Троев. Съст. А. Вачева, Л. Димитров, Р. Корсенова, Хр. Манолакев. Отг. ред. Л. Димитров. С., 2002, 9—15; Цикълът от произведения за Борис и Глеб — текстологични хипотези (по материали на

събрал най-напред телата им в 1020 г. на гробището във Вишгород в дървена църква, а в 1072 г. заедно със синовете си пренесъл телата на мъчениците в нова църква. Окончателното пренасяне на мощите на Борис и Глеб е в каменна Вишгородска църква на 2 май 1115 г.³ Същият владетел — Ярослав Мъдри се опитва да издейства от Византийската църква канонизирането като руски светци на княз Владимир, княгиня Олга, двамата варяги християни Феодор и Йоан и князете Борис и Глеб — негови братя, като очевидно иска да създаде руски пантеон на християнската святост. Византия признава за светци единствено Борис и Глеб. Чрез канонизацията на своите братя, загинали при междусобици в началото на XI век, Ярослав Мъдри придава ореол на святост на руската княжеска власт и на държавната идея за силно централизирано управление⁴.

В староруската литература образите на Борис и Глеб се изграждат по подобие на модела на християнските мъченици за вярата. С християнско смирение Борис и Глеб приемат своята гибел и загиват от ръката на собствения си брат⁵. Двамата братя мъченици Борис и Глеб се прев-

---

похвала за Борис и Глеб в „Повесть временных лет“ и „Сказание о Борисе и Глебе“). — В: *Slavia Orthodoxa*. Език и култура. Сб. в чест на проф. дфн Румяна Павлова. Съст. С. Богданова, Ц. Досева, В. Желязкова, Цв. Ралева, Р. Станков. С., 2003, 411—419; Георгий Победоносец и Димитрий Солунский в древнерусской литературе. — В: *Реката на времето*. Сб. статии в памет на проф. Людмила Боева. Съст. А. Вачева и И. Чекова. С., 2007, 108—116; Източнославянски светци в българската християнска агиография и живопис. — В: *Руската литература — културни диалози*. Материали от Международната научна конференция, посветена на 75-годишния юбилей на проф. Ангел Анчев. Велико Търново, 2008, 23—42; Старозаветният наратив за Йосиф и неговите братя и владетелският модел на староруските и старосръбските князе. — *Език и литература*, 2013, 1—2, 146—155; Изображения на източнославянски светци в български храмове през Средновековието и Възраждането. — *Старобългарска литература*, кн. 48 (Светци и свети места на Балканите, т. 2), 2013, 258—282; Първите староруски князе светци (Образи, символика, типология). С., 2013, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.

³ Ужанков А. Н. К вопросу о времени написания „Сказания“ и „Чтения“ о Борисе и Глебе. // *Герменевтика древнерусской литературы*, сб. 5. М., 1992, с. 406.

⁴ Чекова, Ил. Образи на светостта в Киевска Русия от XI век. — *Култ и обредност*. Годишник на асоциация „Онгъл“, т. 2, год. II, С., 2001, с. 89.

⁵ Чекова, Ил. Князете-мъченици Борис и Глеб — семиотика на властта и агиологични кодове. — В: *Четене на литературната класика*. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. дфн Петко Троев. Съст. А. Вачева, Л. Димитров, Р. Корсегова, Хр. Маноларев. Отг. ред. Л. Димитров. С., 2002, с. 9.

ръщат в покровители на княжеската институция, в патрони застъпници на следващите князе и стават основа на руската святост⁶.

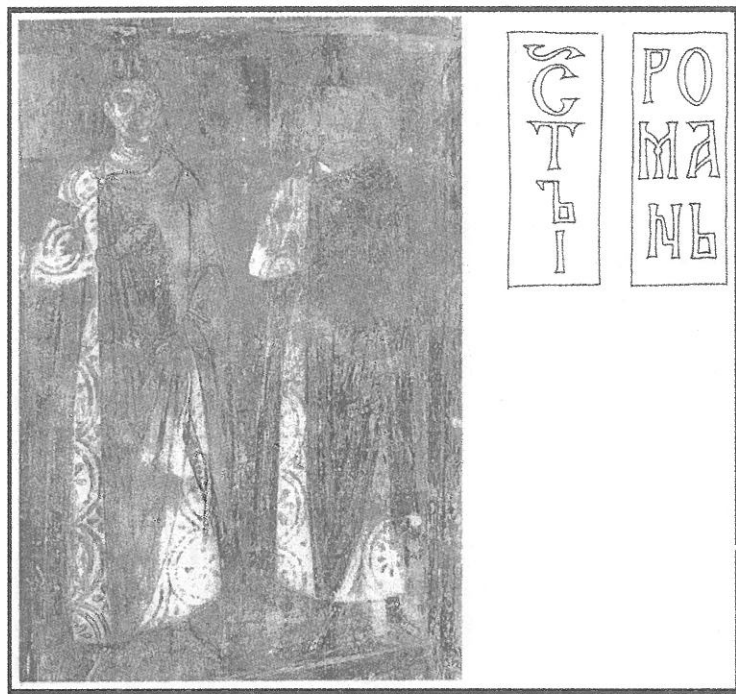
В тази връзка възниква въпросът по какъв начин в Константинопол, където църквата винаги се отнася с резервираност към чуждоезични светци, в края на XII в. се появява икона на Борис и Глеб, а дори и посветен на тях храм, както съобщава за това Антоний Новгородски (Добриня Ядрейкович)? Описвайки светините в Константинопол в 1200 г. той отбелязва: „До олтара (на църквата „Св. София“) на дясната страна... е поставена голяма икона на светците Борис и Глеб“, „а в град Испигас има църква на светите мъченици Борис и Глеб: в този град се явиха светците и много изцеления се извършиха от тях.“⁷ Свидетелството на новгородския архиепископ за това, че Борис и Глеб са били почитани в предградието на Константинопол само като целители навежда на мисълта, че двамата светци добиват популярност в Константинопол именно като целители и чудотворци, а не като князе-мъченици.

С имената на светите князе-мъченици Борис и Глеб е свързана и друга интересна особеност. В текстовете на посветените им църковни служби, както и в иконографията се срещат както светските им имена (Борис и Глеб), така и кръщелните (Роман и Давид). Не може категорично да се обясни такава двойственост в означенията, тъй като целия смисъл на канонизацията се състои в освещаване на кръщелните имена, заменили някогашните езически. В Русия двамата князе продължават да бъдат означавани и по двата начина. Не може категорично да се твърди, но изглежда че във Византия и Балканските държави положението е същото. Единственото, за което може да се говори с увереност е това, че почитането на Глеб и Борис към края на XI в. е довело до канонизацията им в качеството на лечители-чудотворци, а не войни, както свидетелстват и запазените текстове в „Повесть Временных лет“⁸. Развитието на глебо-борисовия култ завършва в 1115 г. най-напред със създаването на новия им храм във Вишгород, а освен това се създава пространно съчинение, обединяващо текстовете „Сказание и страсть, и похвала святою мученикоу Бориса и Глеба“ и „Сказание чудес святою страсотърпцю Хрис-

⁶ Пак там., с. 12.

⁷ Книга Паломник. Сказание мест святых во Цареграде Антония, архиепископа Новгородского в 1200 году. Под ред. Хр. М. Лопарева. // Православный Палестинский Сборник, т. XVII, вып. 3 (51). СПб., 1899, с. 16 и 33.

⁸ http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/nikit/10.php - Никитин А. Основания русской истории. Мифологемы и факты. „Повесть Временных лет“ как исторический источник. Святополк и легенда о Борисе и Глебе... с. 18.

Стенописни изображения на светците Борис и Глеб в църквата „Възнесение Христово“ в Милешево, 1234 г. (по Джорђевић, Ив. Представе светих Бориса и Глеба у Милешеви..., сл. 19, 20.)

товоу Романа и Давида“, представени в т. нар. Успенски сборник от XII—XIII в.⁹

Въпреки, че византийската църква канонизира руските князе-мъченици не са оцелели много техни средновековни изображения извън Русия. Единственият паметник съхранил стенописните образи на Борис и Глеб е църквата в Милешево. Техни изображения в цял ръст стоят на северния пиласър в наоса на църквата. Светците са облечени в туники, хламиди, и високи шапки, които са отсечени и всъщност свидетелстват за по-ранната иконография, от която има само няколко руски образци. Милешевските стенописи до голяма степен копират иконографията от руските икони. Светците Борис и Глеб са представени като мъченици с кръстове в дясна ръка, а левите са върху дръжките на мечове в ножници. Въпросът как и защо се появяват тези изображения в Милешево е стоял може би от 30-те години на XX век, когато за пръв път под имената св. Роман и св. Давид са идентифицирани светците Борис и Глеб. Състоянието на самите стенописи е твърде лошо и много трудно се четат озна-

⁹ Пак там., с. 21.

чителните надписи¹⁰. Оттам насетне различни сръбски изследователи на средновековното изкуство и литература търсят аргументирано обяснение за изписването на руските князе в църквата в Милешево. Едни от обясненията са свързани с посещенията на свети Сава в Константинопол и възможността в църквата „Св. София“ той да е видял иконата на св. Борис и Глеб, която описва Антоний Новгородски, след което да е поканил художници, които познават тази иконография, за да работят в Милешево¹¹.

Втората линия по която се счита, че иконографията на светците Борис и Глеб влиза в стенописната програма на Милешево се свързва с руското монашество в манастира „Св. Пантелеймон“ на Атон и контактите на св. Сава при пребиваването му на Света гора, където се запознава с иконографията на князете-мъченици¹². Предполага се, че тази иконография е пренесена от него и всъщност като човек, който създава програмата за милешевската църква като цяло, той прибавя и светците Борис и Глеб, които заедно с ктиторските образи на сръбските князе Радослав и Владислав всъщност фланкират едно голямо изображение на св. Стефан Първовенчани.

От Средновековна България досега са известни само два кръста енкалпиони с изображения на Борис и Глеб, открити на територията на Велики Преслав и на крепостта Царевец във Велико Търново¹³. Те са от по-ранната група киевски кръстове-енкалпиони, върху които светците Борис и Глеб са представени в цял ръст като мъченици с кръстове в дясната ръка и макет на храм — в лявата. Тяхната дата се отнася към XII в.¹⁴ Малко по-късно този мъченически тип е заменен от иконографията на „князе-войни“¹⁵.

¹⁰ **Джорђевић, Ив.** Представете светих Бориса и Глеба у Милешеви и српско-руске везе прве половине XIII столећа. // Студије српске средњовековне уметности. Београд, 2008, с. 101—13, сл. 19, 20. Тук бих искала да изразя благодарност за колегиалната отзивчивост на Бр. Цветкович от музея в гр. Ягодина, който ми предостави тази статия.

¹¹ **V. Durić.** La peinture murale au XIII-e siècle. L'art Byzantine du XIII-e siècle. Beograd, 156—157.

¹² **В. Джурић.** Милешевско најстарије сликарство. // Милешева у историја српског народа. Београд, 1987, с. 30; **Джорђевић, Ив.** Цит. съч., бел. 12.

¹³ **Банк, А.** Два свидетелства почитания култа Бориса и Глеба вне пределов России. // Сб. Преслав, т. 2, С., 1976, с. 144—153; **Дончева-Петкова, Л.** Средновековни кръстове енкалпиони от България (XI—XIV в.) С., 2011, кат. № 608, кат. № 609.

¹⁴ **Банк, А.** Цит. съч., с. 144; **Дончева-Петкова, Л.** Цит. съч., с. 420.

¹⁵ **Алешковский, М.** Русские глеборисовские энколпионы 1072—1150 годов. // Древнерусское изкуство. Художественная культура домонгольской Руси. М., 1972, 104—125.

За да утвърдят репутацията на новата столицата — Търново, като „съсредоточие на святост“ още в началните години на XIII в. владетели от Второто българско царство пренасят мощите на много светци. По това време е и посещението на св. Сава в Търново. Пренасянето на мощи и разширяването на култовия ареал с новоканонизирани светци е имало определен политически замисъл да утвърди значението на новата столица в съзнанието на собствения народ и на другите православни държави¹⁶. За това говорят и търновските агиографски и химнографски цикли¹⁷.

В такъв смисъл ясно са открити като съществена отлика на 30-те години на XIII в. две взаимно свързани тенденции в културното пространство на българската столица¹⁸. От една страна това е осигуряване на покровителството на светците във военните походи, а от друга — събиране на мощи, т.е. „акмулиране на святост“¹⁹. Мощите са свързани с храмове, където са съхранявани и стават обект на почитание.

Всички известни паметници на монументалната живопис в българската столица Търново се оказват пряко или косвено свързани с царската поръчка на Иван Асен II или на членове от неговата фамилия. Освен това те датират от тридесетте години на века — времето на св. Сава — и всички бележат нови елитарни идейно-художествени тенденции. Такъв е примерът с образите от църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ в Търново, построена от Ана-Мария (1221—1237 г.), съпруга на Иван Асен II и дъщеря на унгарския крал Андреш II. От това време са запазени образите на Гурий, Самона и Авив и на още двама неизвестни мъченици. Живописното моделиране и типове на лицата намират най-близък паралел с някои от образите на стенописите в Милешево. Именно тази сръбска църква се приема за емблематичен паметник за новите стилови тенденции през XIII в., с които става съзвучно изкуството на средновековно Търново.

Вниманието ни конкретно е насочено точно към търновската църква „Св. ап. Петър и Павел“. От нейното първо стенописване, което се свързва с тридесетте години на XIII век, са запазени само 5 образа на мъченици

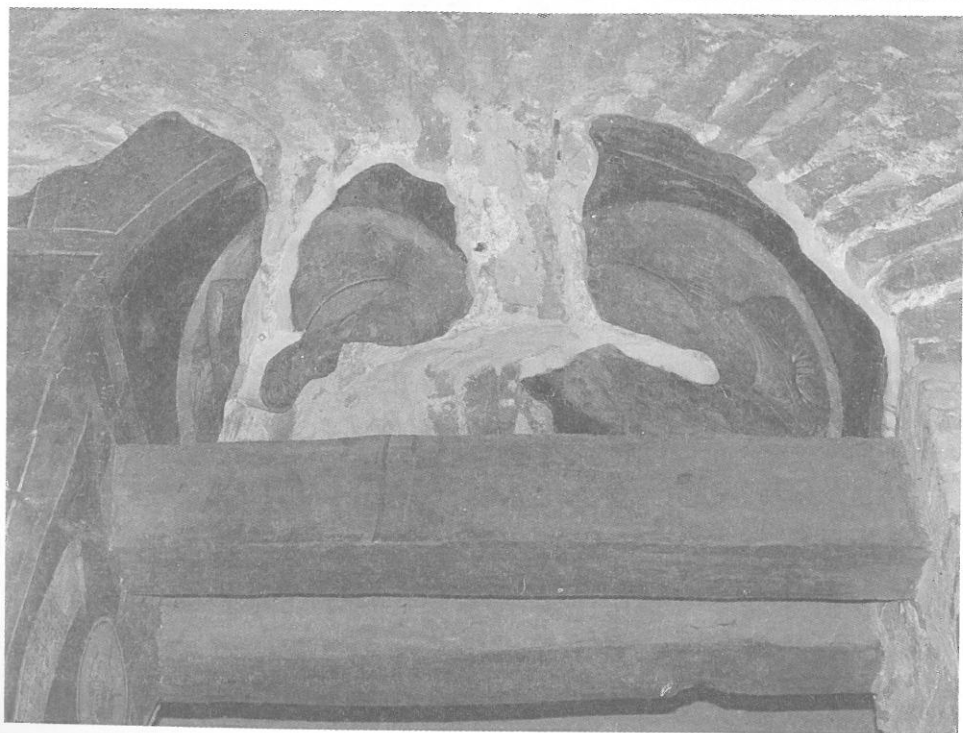
---

¹⁶ Бакалова, Е. Реликвии у истоков культа светых. // Сб. Восточнохристиянские реликвии. Москва, 2003, 29—31.

¹⁷ Кожухаров, Ст. Търновската книжовна школа и развитието на химничната поезия в старата българска литература. // Търновска книжовна школа. С., 1974, 277—311; Кожухаров, Ст. Проблеми на старобългарската поезия. II. Из историята на търновската химнографска школа — XIII—XIV в., т. 1, С., 2004, 97—224.

¹⁸ Бакалова, Е. Общество и изкуство в България през XIII в. — Сборник радова Византолошког института, XLVI, 2009, 239—254. с. 242.

¹⁹ Пак там, с. 242.

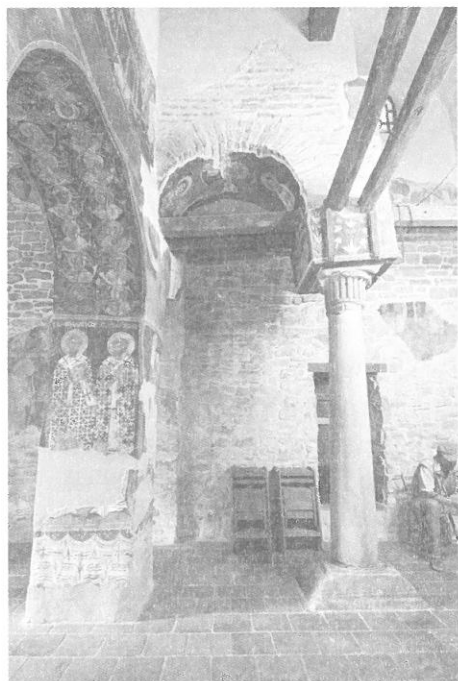
Стенописни изображение в арките на източния трапез на църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ във Велико Търново, последна четвърт на XV в.

Стенописни изображение в арките на западния травей в църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ във В. Търново, 30-години на XIII в.

по арките на западния травей на църквата. В северната арка са разположени в медальони тримата едески мъченици Самона, Гурий и Авив, а в южната арка са оцелели части от два образа на мъченици, които не могат да се идентифицират точно. В северната арка на източния травей на църквата, но вече от второто живописване, са запазени образите на Борис и Глеб, означени със славянски надписи. На южната арка, от същото време, е разположена друга двойка светци-мъченици — четецът Маркиан и иподякон Мартирий, свързали своето мъченичество с борбата срещу арианите. Източните арки на църквата са по малки, поради скъсеното разстояние от предолтарните колони и за разлика от арките на западния травей тук са подбрани изображения на двойки мъченици. Това второ живописване, обаче, отива към последната четвърт на XV век. Тук изниква въпросът защо по това време в програмата на църквата се появяват изображенията на светците Борис и Глеб. Формалният отговор се съдържа във факта, че стенописите от този втори период на църквата са свързани с работата на критски зографи, а добре се знае, че критяните възприемат иконографията на двамата руски князе. В случая обаче ние си поставихме

северна арка

южна арка

западен травей

Общ изглед на арките с медальонни изображения на мъченици в църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ във Велико Търново.

северна арка

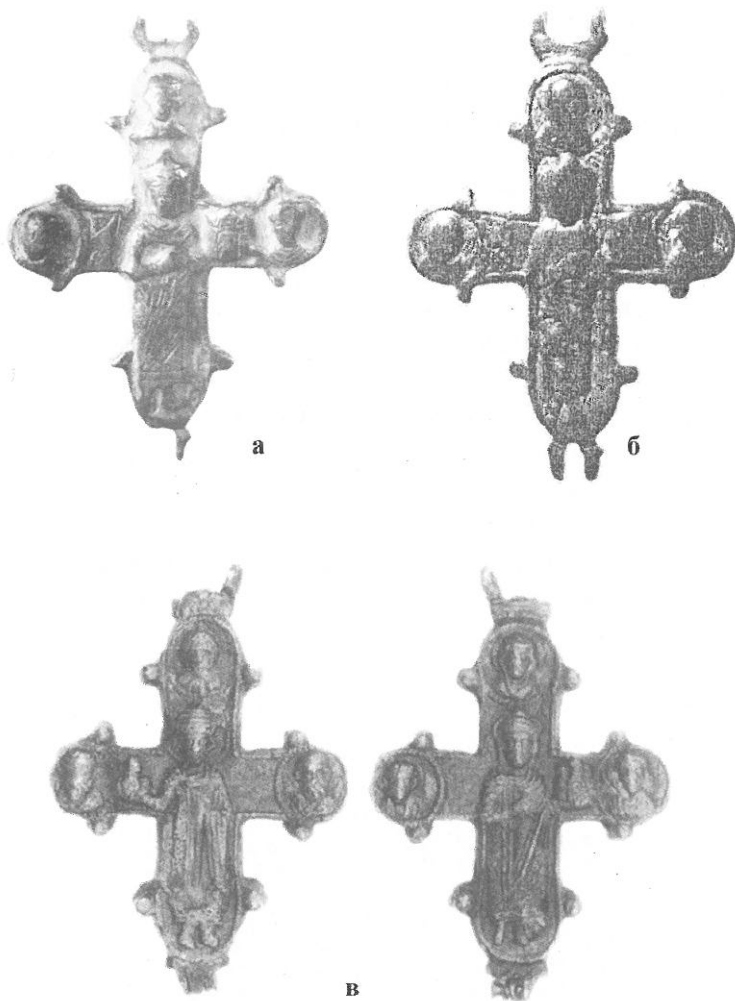
южна арка

източен травей

Общ изглед на арките с медальонни изображения на мъченици в църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ във Велико Търново.

въпроса, дали под двата образа от XV век всъщност не са стояли ранни изображения, които да са преповторени. Преки основания да мислим в тази посока ни дава факта, че върху арките на източния и западния травей, независимо че стенописите са разновременни, програмата е единна — медальонни изображения на светци мъченици.

Съвсем наскоро направихме специален оглед и заснемане на медальоните от северната арка на източния травей в църквата „Св. Ап. Петър и Павел“, т.е. на изображенията на светците Борис и Глеб. Най-напред трябва да отбележим, че означителните надписи (в случая е запазено само името на св. Глеб) са разменени. За иконографията на Борис са характерни къси коси, брада и мустаци, а Глеб е с голобрадо лице и дълги коси. Подобна размяна на имената на двамата братя се среща често, особено при кръстовете-енколпиони. В случая много по-интересни се оказаха резултатите от наблюденията и макроснимките на стенописните изображения, тъй като на местата, където втория слой (XV в) е повреден, ясно се виждат зелени подложки. Те категорично се свързват с първата живопис, тъй като при второто изписване подложките са кафяви, а върху

Кръстове-енколпиони с изображения на Борис и Глеб от Велики Преслав, Велико Търново и Новгород. (XII в.)

тях е нанесена охрово-бяла карнация с бели бликове. Червеното наметало на св. Борис при второто живописване е станало синьо. При изображението на Глеб дясната половина от червеното наметало е прерисувана в охрово-оранжев цвят. Контурните линии от първата живопис се виждат при ръцете на двамата светци, както и около прическите. Изображението на Маркиан от южната арка на източния травей е останало на подложки от първия живописен слой. Виждат се същите зелени подложки и охворозова карнация, както и контурната рисунка на главата и особено фор-

мата на ухото, чието изпълнение коренно се различава от схематичното отбелязване, което характеризира второто живописване. Изглежда най-ранните стенописи на църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ са сериозно пострадали (може би от земетресение в края на XIV в., за каквото има сведения от изворите) и единствено медальонните образи по арките на източния и западния травей са цялостно или частично оцелели. При второто стенописване те изглежда са преизписани. В останалите части на църквата няма следи от ранната живопис.

Иконографската общност на оцелялата живопис в медальоните — Самона, Гурий и Авив и двама неизвестни мъченици от първия живописен слой, вече има основания да се допълни с образите на Борис и Глеб и Маркиан и Мартирий, преизписани през XV в. (втори живописен слой).

Дори за най-предубедения поглед стилът на запазената средновековна живопис в църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ стои най-близо до живописиста в Милешево и до тази в църквата „Събор Архангели“ (Затрупаната църква) при с. Иваново, Русенско. Близките отношения на Иван Асен II със сръбския кралски двор, позволяват да допуснем, че едни и

Шиферна икона с изображения на Борис и Глеб от Солотчинския манастир, до гр. Рязан, Русия. XIII в.

същи зографи са работили живописиста от първото стенописване на „Св. ап. Петър и Павел“ и в църквата „Възнесение Христово“ в Милешево. Засега изследователите почти единодушно приемат, че екипът, работил в Милешево, всъщност се състои от солунски зографи, стенописвали южния кораб на църквата Ахиропиитос, по време на латинското управление на града (1204—1224)²⁰. Има известна вероятност българският владетел Иван Асен II да е ангажирал около 30-те години на XIII в. този солунски екип художници, за изписването на църквата „Св Апостоли Петър и Павел“, църквата „Св. 40 мъченици“ и скалният манастир „Св. Архангели“ край с. Иваново, Русенско. Същите изпълнители са използвани и от сръбския крал Стефан Владислав (а според последните изследвания от Стефан Радослав през 1234 г.²¹) за стенописване на църквата „Възнесение Христово“ в Милешево.

За включването в иконографската програма на светците Борис и Глеб трябва да се отбележи още един факт. През първите десетилетия на XIII в. тяхната памет вече явно се отбелязва в календара на църквата. Свидетелство за това намира Вл. Ламански в месецослова на едно евангелие, където е запазен помен за князете-мъченици²². Това е ръкопис № 63 от Белградската Народна библиотека, за който Л. Стоянович установил, че е българска рецензия и е от XIII в.²³ Дали екипът художници, работили в църквата „Св. Ап. Петър и Павел“ в Търново и „Възнесение Христово“ в Милешево са включили в иконографската програма образите на тези руски светци-мъченици, или това е станало по изричната заръка на ктиторите, не можем да кажем, но тяхната популярност през XIII в. е факт, въпреки че няма достатъчно запазени паметници от този период в подкрепа на тези разсъждения. Заедно с открития на Царевец кръст енкалпион²⁴, стенописите в църквата „Петър и Павел“ ще се окажат може би единственото свидетелство, за разпространението на култа към светците Борис и Глеб в столичния Търнов.

²⁰ Кисас, С. Уметност у Солуну почетком XIII века и милешевско сликарство. // Сб. Милешева у историји српског народа. Међународни научни скуп поводом седам и по векова постојања, 1985, Београд, 1987, 37—48.

²¹ Суботић, Г., Л. Максимовић. Свети Сава и подизање Милешеве. // Византийски свет на Балкану, кн. I, Београд, 2012, 97—109.

²² Джорђевић, Ив. Цит. съч., с.102, бел. 5.

²³ Стојановић, Л. Каталог Народне библиотеке у Београду. Београд, 1903, 10, кат. № 30.

²⁴ Дончева-Петкова, Л. Средновековни кръстове-енкалпиони от България (IX—XIV в.). С., 2011, с. 173—175, табл. CXXIV—609.